

УКРАЇНСЬКО-БОЛГАРСЬКІ ВІДНОСИНИ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

Ірина Петренко

Доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук, Полтавський університет економіки і торгівлі, вул. Коваля, 3, Полтава, Україна, 36000
petr-ir@rambler.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

У статті досліджується роль історика Віри Жук у висвітленні українсько-болгарських відносин. Показано, що історична болгаристика у творчому спадку вченої була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Болгаристичні розвідки Віри Жук збігалися з науковими спостереженнями зарубіжних дослідників та сприяли поступу національної болгаристики. Наукова та практична цінність цих студій незаперечна, адже сприяє адекватному відтворенню минулого.

Ключові слова: історик Віра Жук; болгаристика; українсько-болгарські відносини; етногенез; джерела; регіоналістика.

THE SCIENTIFIC WORK OF HISTORIAN VIRA ZHUK (1928-2008) EXAMINING UKRAINIAN-BULGARIAN RELATIONS

Iryna Petrenko

Doctor of History Sciences, Professor, Head of the Department of Pedagogy and Science Sciences, Poltava University of Economics and Trade, 3, Koval Str., Poltava, Ukraine, 36014
petr-ir@rambler.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

The article is about the role that historian Vira Zhuk played in examining Ukrainian-Bulgarian relations. It shows historically, that Bulgarian literature in the historian's heritage was diversified both thematically and chronologically.

In the scientific heritage V. Zhuk organically combines the experience of archivist, teacher, historian and tireless practice. The analysis of her creative heritage undoubtedly represents an interest in terms of elucidating the internal logic of the development of domestic Bulgarian studies. Historical Bulgarian art in the creative heritage of V. Zhuk was varied both thematically and chronologically. An appeal to a wide range of historical sources, including well-known narrow circle of scientists, their thorough analysis, perfect work with facts, wide scientific range were typical for her exploration.

Scientific Bulgarian intelligence V. Zhuk coincided with studies of foreign historiography. The analysis of the scientific work V. Zhuk helps to destroy stereotypes, to bring domestic science to a higher quality level, to get rid of bias. Due to the introduction into the scientific circulation of new, ancient Bulgarian sources, there were prospects for significant scientific research.

V. Zhuk has developed ideas that are little known in Ukraine, but not in the world. Analyzing numerous sources and material evidence, the scientist built a sophisticated concept of the development of modern Ukrainian lands in ancient times, linking their historical development with Great Bulgaria. Such a vision of ancient history of Ukraine is based on a deep knowledge and analysis of sources and many years of scientific research. Every thesis of the scientist, every statement and the concept created was verified by the scholar with special care.

The actual material worked out by V. Zhuk is important in studying the ancient history of the Ukrainian lands, especially if one is to draw attention to the aspect that the ancient tribes have a close connection with the Slavic tribes. This is confirmed by the fact that the history of Bulgaria and Ukraine has close genetic

and ethnic roots, which were formed at the beginning of the 7th century, and their active development was in the 9-13th centuries.

Keywords: historian Vira Zhuk; Bulgarianism studies; Ukrainian-Bulgarian relations; ethnogenesis; origin; regionalism.

Зважаючи на курс інтеграції України в світове європейське співтовариство, особливого значення набувають питання взаємин нашої держави з іншими державами. Якщо на рівні дипломатичних відносин цей аспект порушується досить часто, то в регіонально-історичному розрізі – вивчений недостатньо. Нині як ніколи набувають актуальності питання про європейськість України в минулому. У цьому аспекті вивчення українсько-болгарських відносин та історичних зв'язків між цими народами є не лише важливою і малодослідженою темою, а й історичним обґрунтуванням права України на вагомe місце в європейському співтоваристві.

Віра Жук глибоко вивчила і проаналізувала витoki українсько-болгарських зв'язків, спираючись на нововиявлені давньоболгарські історичні джерела, які вчена самостійно опрацювала та дослідила. Вчена відкрила нову сторінку у давній історії України, сформувавши концепцію про близькість походження українців і болгар. І якщо багато вчених, зокрема і українських, опротестовують цю версію, то закордонні – вже давно довели автентичність болгарських джерел та їх унікальну інформаційну наповненість.

Віра Никанорівна Жук, будучи етнічно українкою, вагому частку свого життя присвятила дослідженню історії Болгарії та болгарсько-українським контактам на всіх етапах їхнього історичного розвитку. Її захоплювала болгарська мова, культура, традиції, характер та волелюбство цієї етнічної спільноти.

Певну кількість студій вже було присвячено життєвому і науковому шляху В. Жук. Перша біографічна довідка про Віру Жук була опублікована в збірнику «Историки-слависты СССР» (Zhuk, 1981, 76–77). Зокрема, спогади про співпрацю з нею написали відомий вітчизняний вчений П. Тронько (*Istorychne kraeznavstvo v Ukrainkii RSR*, 1989, 240) та болгарський дослідник Х. Станев (Stanev, 1981, 245). Науково-дослідницькій роботі В.Н. Жук в Державному архіві Полтавської області присвятили свої студії полтавські архівісти Т. Пустовіт (Pustovit, 1998, 315) і М. Чиркова (Chyrkova, 2002, 84). Болгарська тематика в науковій спадщині В. Жук знайшла висвітлення в студіях вченої-болгариста, полтавського історика, колишньої колеги В. Жук, кандидата історичних наук Н. Самойленко (Samoilenko, 2011, 19–20; Samoilenko, 2012, 36–39). Дослідниця глибоко проаналізувала наукові розвідки В. Жук, присвячені українсько-болгарським відносинам та ролі болгарського чинника в давній історії України. У 2017 році історик І. Петренко підготувала монографію, де було зроблено спробу підбити підсумки багаторічної пошукової і дослідницької роботи В. Жук (Petrenko, 2017, 516).

У науковій спадщині Віри Жук органічно поєдналися досвід архівіста, викладача, вченої-дослідниці та невтомного практика-пропагандиста своїх напрацювань. Аналіз творчого спадку Віри Никанорівни становить інтерес у з'ясуванні поступу вітчизняних болгаристичних досліджень.

В галузі болгаристики – наукові зацікавлення В. Жук були різноманітними – вивчення економічних, культурних та інших зв'язків України і Болгарії, Полтавщини та Болгарії у ХІХ–ХХ ст. Такі пріоритети досліджень у неї сформувалися ще в 1960-ті роки і зберігалися упродовж півстоліття. Велику увагу вона надавала вивченню маловідомих сторінок українсько-болгарських відносин крізь призму краєзнавчих розвідок.

Наприкінці 1960-х років у числі перших вітчизняних дослідників Віра Жук звернулася до вивчення ролі регіональних факторів та участі споріднених регіонів у двосторонніх відносинах СРСР і Народної Республіки Болгарія (Samoilenko, 2010, 159). Тоді це була недосліджена сторінка історії. У 1970 році В. Жук у співавторстві з М. Кушнір опублікувала своє перше ґрунтовне дослідження з українсько-болгарських взаємин «На Шипці народжена». Книга викликала жвавий інтерес, тому у 1975 році вона була повторно перевидана (Zhuk, 1975, 119). У праці розглянуто історичні зв'язки Болгарії і Полтавщини, контакти між Полтавщиною і Великотирновським округом НРБ протягом 1963–1970-х років. Проблема, яка була порушена в праці «На Шипці народжена», стосувалася регіона-

льного чинника в міжнародних відносинах на прикладі українсько-болгарських і була зосереджена на часах так званої соціалістичної співдружності – групи держав, які впродовж 1950–1980-х років здійснювали політичне й економічне співробітництво, спираючись на марксистсько-ленінську ідеологію і марксистсько-соціалістичну модель розвитку.

У дослідженні «На Шипці народжена» В. Жук підготувала передмову та перші три розділи, які охоплюють період від 70-х рр. XIX ст. до 1945 р., до визволення Болгарії від нацистів та завершення Другої світової війни.

В. Жук і М. Кушнір зверталися до широкого кола історичних джерел, зокрема документів 7 вітчизняних архівів, які використовувалися вперше, та оприлюднили маловідомі факти з минулого українсько-болгарських відносин, конкретно – про участь української громадськості у підтримці болгарського народу проти турецьких загарбників у XIX ст., долі політичної болгарської еміграції у 20-х роках XX ст. на Полтавщині, зв'язків на регіональному рівні впродовж 60–70-х рр. XX ст.

В. Жук намагалася донести до громадськості свої наукові напрацювання, продемонструвати конкретними прикладами українсько-болгарські взаємини, і тому часто публікувалася в періодичній пресі Полтавщини. Її наукові розвідки було присвячено реакції мешканців міст і сіл Полтавщини на події на Балканах 1875 року, Квітневе повстання 1876 року у Болгарії, участі полтавців у російсько-турецькій війні 1877–1878 років, звільненні болгарського народу від османського іга. Біографічні розвідки було присвячено уродженцю Полтавської губернії, генерал-майору М. Домонтовичу, якого було призначено губернатором м. Велико Тирново (Zoria Poltavshchyny, 1964; 1967; 1970; 1971; 1972; 1974).

Логічним продовження наукових розвідок з історії українсько-болгарських контактів став захист кандидатської дисертації. 31 травня 1977 року у відділі історії і міжнародних відносин соціалістичних країн Інституту історії Академії наук Української РСР В. Н. Жук захистила кандидатську дисертацію на тему «Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в.» (Zhuk, 1977, 26).

У дисертації В. Жук з'ясувала роль та місце України у російсько-болгарських відносинах, розкрила внесок широких верств українського народу у зміцнення російсько-болгарських суспільно-політичних та культурних взаємин та у справу визволення болгарського народу від османського іга. В. Жук у кандидатській дисертації акцентувала увагу на двосторонніх контактах діячів культури, науки, освіти, літератури, які відіграли помітну роль в ознайомленні громадськості України з історією, важким становищем болгарського народу під владою Османської імперії, сприяли проявам співчуття до нього та солідарності з його боротьбою проти іноземних поневолювачів.

Дослідниця дійшла до обґрунтованого висновку: впродовж 60–70-х років XIX ст. культурні контакти українського та болгарського народів помітно поглибилися, стали регулярними й відіграли вагомий роль у духовному збагаченні обох народів.

Віра Никанорівна встановила факт, що першими, хто виступив в українських землях з ініціативою матеріальної підтримки повсталого балканського народу, були члени однієї з першої пролетарської організації у Російській імперії «Південноросійського союзу робітників», який було засновано в Одесі у 1875 році на чолі з Є. Заславським. Його члени почали збирати кошти на допомогу Квітневому повстанню 1876 року. Аналізуючи соціальний склад української частини руху солідарності з боротьбою болгарського народу проти османського іга, В. Жук наголосила увагу на тому, що і в Україні, як і в Російській імперії, передусім, це був рух соціальних низів – трудящих верств міста та села, за участю представників інших соціальних груп.

Загалом, наукові публікації В. Жука за період 1950–1980-тих років, в тому числі і кандидатська дисертація, були виконані на базі марксистсько-ленінської методології. Це і цілком зрозуміло, зважаючи на заполітизованість та заідеологованість радянської історичної науки. Наукові розвідки вченої продовжили традиції висвітлення болгарського національно-визвольного руху, закладені радянською історіографією більш ранньої доби, та йшли в руслі з науковими спостереженнями болгарських учених.

Безсумнівно, науковий доробок В. Жука із історії українсько-болгарських відносин сприяє розумінню політичних, економічних, соціальних, національних, культурних взаємин між обома народами. Крім того, публікації вченої сприяють з'ясуванню ролі українців (в тому числі і полтавців) в боротьбі болгарського народу проти османських поневолювачів.

Велику увагу В. Жук надавала дослідженню давньоболгарських витоків і давньоболгарському чиннику в розвитку як нинішніх українських земель, так і Полтавщини зокрема. Використання дослідницею наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних учених, їх зіставлення з даними літописів та тлумачення вченими минулих століть сьогодні уможливають розкриття та аналіз контраверсійних питань нашого минулого.

В. Жук правдиво і науково достовірно інтерпретувала цілу низку недостатньо або зовсім не досліджених так званих «білих плям» в історії не тільки українського, а й болгарського, угорського, польського і ряду інших народів, започаткованих «у сивій давнині».

Грунтовно вивчаючи давню історію України, В. Жук пов'язала її історичний розвиток із давніми булгарами, Великою Булгарією, акцентувала увагу на зв'язках України й Болгарії.

Не слід забувати, що давні сторінки нашої історії дуже дискусійні через відсутність достатньої кількості достовірних джерел. В. Жук, працюючи над зазначеним періодом, глибоко вивчала не лише джерельні дані, а й намагалася аналізувати думки інших дослідників. Її полеміка була обґрунтованою вже визнаними концепціями авторитетних істориків.

Велику роль у цьому відіграла співпраця з істориком-дослідником, ученим, академіком Міжнародної академії булгаристики, інновації і культури із м. Казані (Татарстан) Фаргатом Габдул Хамітовичем Нурутдіновим. Вчені ніколи не зустрічалися, однак їх пов'язувало тривале листування, обмін думками, поглядами, новинками в розвитку історичної науки.

Завдяки зусиллям Ф.Г.-Х. Нурутдінова збереглися та були введені в науковий обіг кілька унікальних пам'яток – поема вченого, державного діяча, уродження міста Башту – Києва Мікаїла Шамси Башту «Шан кизи дастани» («Поема про доньку Шана»), а також звід давньоболгарських літописів «Джагфар Тарихи» та карачаєво-болгарський літопис «Нариман тарихи» («Історія Наримана»), що проливають багато світла і відкривають багато «білих плям» в історії України і, конкретно, Полтавщини. Ці унікальні джерела дають можливість по-новому поглянути на нашу давню історію і роль у ній давніх булгар.

Карачаєво-болгарський літописний звід «Нариман тарихи» («Історія Наримана»), окремі літописи якого писалися на Північному Кавказі Даїшем Караджаєм (Карачаєм) ще до початку XII ст. 1391 року ця праця потрапила до Казані, де на початку XVI ст. її доповнював Наріман (від імені якого звід і отримав назву), а пізніше, аж до XVIII ст., дописували інші літописці. Історія цього давнього твору, який чудом уцілів частково, така ж трагічна, як і зводу волзько-болгарських літописів «Джагфар тарихи» («Історія Джагфара»), складеного на початку XVII ст. Бахші Іманом, та деяких інших.

У зазначених історичних джерелах чимало фактів із давньої історії, зафіксованих у інших документах, переплетені з легендами, є відомості щодо проголошення у середині IX ст. руського бейліка – князівства у Подніпров'ї, зі столицею в Києві, викладена програма заснування булгаро-руської держави з центром у Переяславці-на-Дунаї («Нариман тарихи»).

Особливо багато цих відомостей з давньої історії Київської Русі й Полтавщини збереглося в літописному зводі «Нариман тарихи» («Історія Наримана»), частини якого Ф. Нурутдінов нині вводить у науковий обіг. До цього давнього твору вміщено уривки з книг великих болгарських географів, мандрівників. Перш за все це Джангі Ібн Шам Саїн (літературний псевдонім – Джанах Ібн Хакан аль Кімакі або Джангі Ібн Каган аль Кімакі аль Булгарі (Zhuk, 2005, 235).

Болгарські літописи офіційно визнані не всіма сучасними істориками. Дехто з них намагається їх заперечувати і критикувати, проте, чимало дослідників їх використовують. До їх кола належала і В. Жук. Вона звернула увагу на той факт, що відомості, які містяться в цих джерелах, в дореволюційний період і пізніше по крупних вишукували окремі учені в матеріалах арабських, візантійських, українських, перських (іранських) китайських авторів. Зокрема, американський учений-славіст, син відомого радянського академіка В. Вернадського, автора теорії ноосфери, Г. Вернадський, який не був знайомим із давньоболгарськими літописами, а використовував інші джерела, писав в своїй праці з історії Давньої Русі про події, які сталися після смерті володаря Великою Булгарію Кубрата, куди після її розпаду пішов зі своєю ордою один із його синів, де заснував нову державу.

В. Жук також апелювала до досліджень академіка НАН України, історика діаспори О. Прицака, який не читав літописів давніх болгар, але за іншими джерелами писав, що князь Володимир спочатку прийняв мусульманство, а потім християнство. Мимоволі згадується розповідь давньої літописної традиції, в якій розповідається, як Володимир приймав послів із різних держав, вислуховуючи похвали кожного своїй релігії.

В. Жук небезпідставно вважала, що саме болгарські літописи можуть пояснити причини такого кроку Володимира. У зміненому вигляді легенда про приход послів з пропозиціями прийняти ту або іншу релігію вміщена у літописі в VII ст., коли володар Великої Булгарії Кубрат (який в першій чверті VII ст. приймав хрещення у Візантії) в 642 р. обрав мусульманство. Саме тоді арабський халіфат почав наступати на Велику Булгарію. Щоб уникнути кровопролитної війни і врятувати багатоплемінну ранньофеодальну державу від розпаду, Кубрат прийняв іслам і заключив угоду з арабами. Отже, як історичне джерело болгарські літописи є достатньо достовірними для ідентифікації давніх подій.

Отже, незважаючи на те, що давньоболгарські літописи не визнані офіційною історичною наукою та багатьма вченими, вони мають право на існування, адже дають змогу інтерпретувати багато подій у давній історії України. Ці джерела цілком достовірно та глибоко описують тогочасний конгломерат племен, які проживали на території сучасних українських земель, які й брали участь у формуванні українського народу. Досить ґрунтовно висвітлено у давньоболгарських літописах факти, які стосуються історії Київської Русі, що свідчить про тісний зв'язок болгар з нашими пращурами, їх інтеграцію у етно-суспільний простір та подальший спільний розвиток.

Наслідком багаторічних досліджень і копійкою роботи В. Жук стала книга «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.)» (книга витримала 3 видання) (Zhuk, 1998, 213; 2003, 410; 2005, 384).

Зважаючи на те, що праця «Із сивої давнини» стала бібліографічною рідкістю, доречним буде викласти погляди В. Жук, які вона виклала в цій праці.

Робота «Із сивої давнини» написана на основі важливих історичних джерел. На перший погляд може здатися, що вона перевантажена складними назвами, іменами, науковою термінологією, однак, вдумливий читач відкриє в ній багато чого нового і цікавого. В. Жук намагалася доступно, наскільки це було можливо, розкриваючи важливі наукові проблеми, показати читачам складний процес історичного розвитку українських земель у давнину.

Праця В. Жук «Із сивої давнини» присвячена тривалому процесові формування української народності, маловідомим сторінкам вітчизняної історії, особливо періоду до Київської Русі. У книзі в хронологічній послідовності висвітлюється історія перебування українських земель у складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, Великої та Чорної Булгарії, під ігом Золотої Орди, у складі Великого князівства Литовського. Вчена показала роль протоболгар, торків, половців та інших етносів у процесі формування українського етносу та державотворчих процесів в українських землях. В. Жук дослідила історичні корені різних народів, котрі мігрували територією сучасної України та осідали на ній.

Насправді дослідження В. Жук «Із сивої давнини» вийшло за межі задуму і присвячене фактично етнічній історії середньовічної Центрально-Східної Європи, адже географія сюжетів пролягає від території сучасної Франції до центральних азійських гірських масивів Паміру та Гіндукушу. Дане видання дає можливість заповнити прогалину у вітчизняній науковій літературі стосовно етногенезу європейських націй.

Публіцистична назва «Із сивої давнини» пояснюється тим, що праця була розрахована на масового читача, адже В. Жук сумлінно виконувала свою просвітницьку місію і вважала, що мета справжнього науковця відкривати наукові істини та доносити їх до масового читача.

Широко кола історичних джерел, залучених В. Жук у праці «Із сивої давнини», сприяє руйнації стереотипів як щодо національної історії, так і історії Болгарії. Зокрема, йдеться про етнічну еволюцію протоболгар. Тривалий час навіть вітчизняні посібники з історії південних і західних слов'ян вважали протоболгар відсталими тюркомовними кочовими племенами. В. Жук звернула увагу на факти, які є загальновизнаними у зарубіжній болгаристиці. В. Жук притримується думки, що пращури протоболгар – це іраномовні племена

на, які ще в середині I тис. до н.е. мешкали біля Паміру і Гіндукушу, протоболгари були вправними ремісниками, скотарями і землеробами, чесними у торгівлі, сімейному житті.

В. Жук обстоює думку, що колишні гунни, гунно-булгари, угро-булгари та інші, потрапивши до середовища слов'ян Європи, асимілювалися з ними і частина їхніх нащадків за різних обставин повернулася в українські землі з Балкан, Центральної Європи вже значною мірою зіслов'яненними або й справжніми слов'янами.

В. Жук висловила припущення про можливість походження назви України від асимільованих з гуннами та уграми давньоболгарських племен. Цілком ймовірно, що слов'яни, іраномовні русини називали Україною землі, на яких тривалий час мешкали укри – угри.

Завдяки унікальним відомостям з історичної географії, етнографії, топоніміки праця «Із сивої давнини» допомагає позбутися кон'юнктурних нашарувань і становить собою вдалу спробу нового прочитання національної історії в європейському контексті.

Давньоболгарські історичні джерела, на думку В. Жука, допомагають уточнити відповідь на багато питань, які вже з'ясовані у світовій науці, проте не в українській, зокрема щодо Малоперещепинського скарбу (знайденого у 1912 році в с. Мала Перещепина на Полтавщині). Цей скарб – найбагатший зі скарбів Східної Європи епохи Середньовіччя – вагою 75 кілограмів (25 кг золотих речей, 50 кг срібних). Тільки на початку 80-х років ХХ ст. німецький учений Йоахім Вернер, а потім за ним австрійський учений Вернер Зайбт та болгарські історики й археологи, глибоко дослідивши експонати скарбу в Ермітажі, у Санкт-Петербурзі (тоді Ленінград), прочитали написи давньогрецькою мовою на перстнях-печатках із Перещепинського скарбу і встановили, що все це багатство колись належало Кубрату, ханові, потім кагану (цареві, імператору) величезного ранньофеодального державного об'єднання – ранньофеодальної держави Великої Булгарії, до складу якої в VII ст. нашої ери входила й територія сучасної України (Zhuk, 2002, 57).

Значну увагу Кубрат надавав містобудуванню і торгівлі. Він сам зі своїми наближеними освоїв водний шлях «із варяг у греки», здолав Дніпровські пороги і дав назви кожному із них, назвавши їх іменами своїх синів, дружини та за природними ознаками. По шляху просування він влаштував платні перевози через ріку та митні пункти, де згодом також виникли поселення. Ідучи з Хорисдана або Батавила (тепер Путивль), який був важливим торговим і економічним центром на торговому шляху з Азії через Поволжя до Центральної та Західної Європи, на південь своєї країни, Кубрат завжди зупинявся в улюбленій ставці Балтавар (Полтава). Звідси, прямуючи далі на південь, він заїздив вклонитися могилі свого дядька Органи, що знаходилася на відстані «дня шляху» (кінного шляху відстань 50–75 км) від Балтавара.

Слово «балтавар» у давніх булгар мало три значення: 1) Так від болгарського «балтабер» («сокиро-лучний») називали знак – тамгу роду болгарських царів Дуло. Цей знак був прообразом нашого тризуба. 2) Оскільки булгари обирали вождів-царів тільки з цього роду, то назва «балтавар» стала одночасно означати також «вождь», «володар», «правитель». 3) Балтаваром Кубрат назвав свою улюблену ставку на місці Полтави (Zhuk, 2003, 50).

Балтавар, згідно з досліджень В. Жука, одна з древніх назв міста Полтави. Донедавна дослідники вважали, що вперше Полтава під назвою Лтава згадується в давньоруському Іпатіївському літописі у ХІІ ст. Але, завдяки відкритим болгарським джерелам, стало відомо, що Полтава значно старша.

Балтавар – літня резиденція хана Кубрата на території сучасної Полтави. Перед своєю смертю володар Великої Булгарії розподілив землі держави на уділи між синами. Всю повноту влади і Правобережжя з Башту (Києвом) він заповідав найстаршому синові Бат-Боюну. Улюбленцю, наймолодшому Катрагу (ще Атряч Катраг, Котраг) дістався карасакланський (український) уділ на Лівобережжі Дніпра із батьковою ставкою Балтавар. Середньому Аспарухові, який дружив із дядьком Шамбатом-Києм і сам прагнув посісти стіл київський, батько виділив землі подалі від столиці – від Північного Приазов'я до Північного Кавказу.

Хоча Кубрат і приймав християнство, але Катраг поховав батька за болгарським тенгріанським звичаєм. Давні булгари вважали, що людина на землі повинна залишити добру пам'ять про всі свої хороші діла і подвиги, а золото, срібло, інші коштовності, що їй належали за життя, повинні бути з нею у могилі. Син поховав батька на території свого уділу, неподалік ставки Балтавар.

Давні булгари залишили на Полтавщині географічних назв: Кагамлик, Тагамлик, Оріль, Самара, Балтавар (Полтава), Керменчик (потім Кременчук), Комишня та інші. Серед них – і Булгарський Яр, де колись протікав невеличкий струмок біля шляху з села Розбишівки на Гадяч. А сам Гадяч (у давнину ще Гадскоє), напевне, отримав назву від болгарського духа Бараджа-Дракона, якого зображали у вигляді крилатого змія або дракона із зміїним хвостом.

Чимало в українській мові від праболгар різних слів та коренів слів. Це від тих болгар відомі козацькі, які у князя Святослава, «хохли» («хох-гол» означає «вершина на голові»), «вершина на голеній голові»), довгі вуса на голеному обличчі воїнів-козаків, дещо й з одягу. Давні булгари були винятково працелюбним народом, добре зналися із землеробством, тваринництвом, з різними промислами, у тому числі з гончарством, чесні у торгівлі, у взаєминах із сусідами, добропорядні у сімейному житті.

Давні герби повітових міст Полтавської губернії – Полтави, Гадяча, Зінькова, Миргорода, Прилук несуть у собі болгарську символіку: Полтавський герб свідчить про те, що місто в давнину належало представникові царського роду Дуло, інші – про перемогу християнства над тенгріанством та мусульманством, підтверджують, що ці поселення існували за часів Великої та Чорної Булгарії. У складі останньої наші землі продовжували залишатися й тоді, коли після смерті хана (хана) Айдара 855 року розпочалася війна між його синами – піднятим на київський трон мусульманською знаттю мусульманином Габдуллою Джильки та невдоволеним цим його молодшим братом-тенгріанцем Лачином (у давньоруських літописах Рюрик), якого підтримали тенгріанці. Внаслідок цієї громадянської війни Чорна Булгарія розпалася на два автономні, васально залежні від Хозарського каганату, а потім тривалий час від Волзької Булгарії князівства – на Київську Русь на Правобережжі із центром у Києві та значно зменшену Чорну Булгарію з центром поперемінно, залежно від того, де сидів князь, у Батавилі-Хорисдані (по-слов'янськи спершу Коростень, потім Путивль) або у Караджарі (Чернігів).

Давні булгари – праболгари, які ведуть свої історичні корені від гір Паміру і Гіндукуша, високий рівень розвитку яких вчені відзначають ще в середині першого тисячоліття до нашої ери і які належали в давнину до індоєвропейської сім'ї народів, а потім частина котрих, асимілювавшись із тюрками і гуннами, вже стала відома як тюркомовний народ. Булгари були одним із державотворчих етносів у Тюркському та Хозарському каганатах, у Волзькій Булгарії (на сході називали їх булгарами, на заході болгарями, а самі вони говорили, як і теперішні їхні нащадки, – «блгари»), у Київській Русі. На Балканах вони заснували (681 року) Перше Болгарське царство, яке, завдяки асиміляції з придунайськими балканськими слов'янами, вже стало слов'янською державою.

Ця версія знайшла відображення в болгарських навчальних посібниках та підручниках. Однак деякі сучасні українські дослідники висловлюють сумніви з цього приводу, що виглядає не достатньо обґрунтованим. Ретельно вивчаючи історичну постать Кубрата як лідера європейського рівня (для свого часу), В. Жук підтвердила дослідження зарубіжних вчених щодо Малоперещепинського скарбу (Zhuk, 2006, 104–106; Zhuk, 2002, 81–84).

Звертаючись до давньоболгарських літописів, дослідниця висловила свою позицію щодо процесу етногенезу болгар – наукової проблеми, яка ще допоки не знайшла однозначного тлумачення. Тривалий час навіть навчальні посібники з історії південних та західних слов'ян вважали їх тюркомовними кочовими племенами та лише згодом почали згадувати тюркських болгар як їх окрему гілку (Istoriia zakhidnykh ta pivdennykh slov'ian z davnikh chasiv do XX st., 2001, 23).

Відповідаючи на питання щодо причин розбіжностей у вирішенні вищезгаданого питання, В. Жук вказує на дві обставини. По-перше, самі праболгари вважали всі ті народи, які мешкали на територіях їхніх давніх державних об'єднань чи місць проживання, своїми предками або спорідненими з собою. По-друге, вони були одним із державотворчих етносів у Тюркському, Західному та Східному Тюркських, Аварському і Хозарському каганатах, у Великій Булгарії, у Волзькій Булгарії, у Булгарії на Балканах – Першому Болгарському царстві, а потім і в Київській Русі та Московській державі (Східно-Руських князівствах) (Zhuk, 2008, 10).

Говорячи про історичні витоки праболгар, вона солідаризується з тими болгарськими вченими, які починаючи з 1990-х рр. обстоювали теорію східноіранського походження

цієї етнічної спільноти. Це, зокрема, П. Добрев, Д. Димитров та Г. Костов (Dobrev, 1999, 28; Dobrev, 2001, 303; Kostov, 1994, 13), які доводили думку, що праболгари мали східно-іранське коріння, мігрували та певний період часу мешкали у південно-східній частині Центральної Азії. Разом з іншими дослідниками (О. Бурмов, Р. Барієв), вона наголошувала: праболгари, як і всі народи, – не расова і не біологічна, але історична спільнота. Праболгарська народність – результат багатоміліткового розвитку, впродовж якого вона асимілювалася з багатьма етносами та до остаточного визначення набула спочатку тюркського характеру, а згодом слов'янізувалася.

Наукову гіпотезу щодо ототожнення Перещепинського скарбу з похованням хана Великої Болгарії Кубрата сприйняла й відома російська вчена-історик, наукова співробітниця Ермітажу, кандидат історичних наук, археолог З. Львова (1930–2012). Дослідниця своє припущення аргументувала, спираючись на незаслужено забутий болгарський літопис 1229–1246 років Газі Барадж Таріхі, що входить в звід сеїда Джагфара, складений в 1680 році його секретарем Бахші Іманом (Lvova, 1994, 43). Про цей літопис стало відомо археологам та історикам тільки після публікації в 1993 році російського перекладу зводу Джагфара «Джагфар таріхі» («Історія Джагфара») – єдиного відомого зводу давньобулгарських літописів, що дійшов до нашого часу.

Для європейської історичної науки це питання вже вирішено. Проведено численні дослідження із залученням експертиз різних наук, що дало змогу ідентифікувати Малоперещепинський скарб як поховання хана Великої Болгарії Кубрата.

Віра Никанорівна вважала, що протягом століть наша історія фальсифікувалася, з неї було викинуто дуже багато цікавих сторінок, в тому числі і про Велику Болгарію, і про хороброго правителя Кубрата, який мав літню резиденцію в поселенні Балтавар на місці сучасної Полтави у VII ст. (Pryvatna sprava, 1996).

Болгаристичні розвідки В. Жук, зокрема щодо етногенезу праболгар, завжди збігалися з науковими спостереженнями зарубіжної та сприяли поступу національної болгаристики. Наукова та практична цінність цих студій незаперечна, адже сприяє адекватному відтворенню минулого. Попри ту обставину, що за межами Болгарії теорія східно-іранського походження пращурів болгар не набула всезагального визнання, науковий доробок дослідниці об'єктивно сприяє розширенню джерелознавчої бази для вирішення питання про історичні корені одного з найдавніших етносів на європейському континенті. З іншого боку, аналіз наукового спадку дослідниці допомагає позбутися застарілих стереотипів відносно рівня та характеру розвитку українського слов'янознавства та ставить у порядок денний завдання про комплексний підхід на підґрунті різних наукових дисциплін вивчення історії праболгар як перспективний напрямок дослідження вітчизняної ранньосередньовічної доби.

Отже, в науковому доробку В. Жук органічно поєднався досвід архівіста, викладача, історика та невтомного практика. Аналіз її творчого спадку, безсумнівно, представляє інтерес із точки зору з'ясування внутрішньої логіки розвитку вітчизняних болгаристичних досліджень. Історична болгаристика у творчому спадку В. Жук була різноманітною як тематично, так і хронологічно. Апеляція до широкого кола історичних джерел, у тому числі відомих вузькому колу науковців, їх ретельний аналіз, досконала робота з фактами, широкій науковий діапазон були типовими для її розвідок. Опосередковано це сприяло руйнації кон'юнктурних нашарувань та неадекватних уявлень стосовно не тільки історії Болгарії у вітчизняному її варіанті (етнічна еволюція протоболгар, зв'язки українського та болгарського народів на регіональному рівні на різних етапах їх історичного розвитку та механізми їх збереження), але й національної історії дослов'яського періоду.

Наукові болгаристичні розвідки В. Жук співпали з дослідженнями зарубіжної історіографії. Аналіз наукового доробку В. Жук допомагає зруйнувати стереотипи, вивести вітчизняну науку на більш високий якісний рівень, позбутися упередженості. Завдяки введенню до наукового обігу нових, давньоболгарських джерел з'явилися перспективи вагомих наукових досліджень.

В. Жук розвивала ідеї, які є маловідомими в Україні, але не в світі. Аналізуючи численні джерельні і матеріальні свідчення вчена збудувала струнку концепцію розвитку сучасних українських земель у давнину, пов'язавши їх історичний розвиток із Великою Болгарією. Таке бачення давньої історії України ґрунтується на глибокому знанні та ана-

лізі джерел та багатьох роках наукових досліджень. Кожна теза вченої, кожне твердження та створена концепція була перевірена вченою з особливою ретельністю. Опрацьований В. Жук фактичний матеріал є важливим при вивченні давньої історії українських земель, особливо, якщо звернути увагу на той аспект, що давньобулгарські племена мають тісний зв'язок зі слов'янськими. Це підтверджує те, що історія Булгарії та України має тісні генетичні та етнічні корені, які сформувалися на початку VII століття, а свій активний розвиток отримали у IX–XIII століттях.

Наукова та практична цінність наукових розвідок В. Жук незаперечна та сприяє адекватному відтворенню минулого. Попри ту обставину, що за межами Булгарії теорія східноіранського походження прашурів болгар не набула всезагального визнання, науковий доробок дослідниці об'єктивно сприяє розширенню джерелознавчої бази для вирішення питання про історичні корені одного з найдавніших етносів на європейському континенті. З іншого боку, аналіз наукового спадку дослідниці допомагає позбутися стереотипів відносно рівня та характеру розвитку української славістики та ставить на порядок денний завдання про комплексний підхід на основі різних наукових дисциплін вивчення історії праболгар як перспективний напрям дослідження вітчизняної ранньосередньовічної доби.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Dymytrov, D. 1987. Prabyharyte na severnoto y zapadnoto Chernomor'ye [The Proto-Bulgarians on the northern and western Black Sea coast]. Varna: B. y. 303 s. (In Bulgarian)

Димитров, Д. Прабългарите на северното и западното Черноморие. Варна: Б. и. 303 с.

Dobrev, P. 2001. Nepoznatata drevna Vylharya [Unspeakable ancient Bulgaria]. Sofia: Yzd-vo "Yvan Vazov". 158 s. (In Bulgarian)

Добрев, П. 2001. Непознатата древна България. София: Изд-во „Иван Вазов“. 158 с.

Dobrev, P. 1999. Proyzkhodat y prarodynata na bulgaryte v svetlynata na kompleksnyte danny [The origin and the forerunner of the Bulgarians in the light of complex dances]. *Bulgarsky vekove: Spysanye za istoriya na bulgaryte*. Sofia, t. 1, s. 28-41. (In Bulgarian)

Добрев, П. 1999. Происходът и прародината на българите в светлината на комплексните данни. Български векове: Списание за история на българите. София, т. 1, с. 28–41.

Zhuk, V. N. 2002. Davni bolhary [Old Bulgarians]. *Slov'ianskyi zbirnyk*. Poltava, vyp. 1, s. 81-84. (In Ukrainian)

Жук, В. Н. 2002. Давні болгари. Слов'янський збірник. Полтава, вип. 1, с. 81–84.

Zhuk, V. N. 1981. Istoriki-slavyisty SSSR. Biobibliograficheskiy slovar-spravochnik [Slavic historians of the USSR. Bio-bibliographic dictionary-reference]. Moscow: Nauka, s. 76-77. (In Russian)

Жук, В. Н. 1981. Историки-слависты СССР. Биобиблиграфический словарь-справочник. Москва: Наука, с. 76–77.

Zhuk, V. N. 2003. Iz hlybyny vikiv. Storinky z istorii Poltavshchyny vid Skifii do Velykoho kniazivstva Lytovskoho (VII st. do n.e. – XVI st. n.e.) [From the depths of the ages. Pages on the history of Poltava from Scythia to the Grand Duchy of Lithuania (7th century BC – 14th century AD)]. *Postmetodyka*. Poltava, vyp. 2, s. 44-52. (In Ukrainian)

Жук, В. Н. 2003. Из глубины веков. Сторінки з історії Полтавщини від Скіфії до Великого князівства Литовського (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.). Постметодика. Полтава, вип. 2, с. 44–52.

Zhuk, V. N. 1998. Iz syvoi davnyu. Narysy z istorii Ukrainy ta Poltavshchyny. VII st. do n.e. – XIV st. n. e. [From ancient times. Essays on the history of Ukraine and Poltava region. 7th century B.C. – 14th century N.is.]. Poltava: Poltava. 213 s. (In Ukrainian)

Жук, В. Н. 1998. Из сивой давнины. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н. е. Полтава: Полтава. 213 с.

Zhuk, V. N. 2003. mlz syvoi davnyu. Narysy z istorii Ukrainy ta Poltavshchyny. VII st. do n.e. – XIV st. n.e. [From ancient times. Essays on the history of Ukraine and Poltava region. 7th century B.C. – 14th century N.is.]. Poltava–Kobeliaky: Kobeliaky. 410 s. (In Ukrainian)

Жук, В. Н. 2003. Из сивой давнины. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е. Полтава–Кобеляки: Кобеляки. 410 с.

Zhuk, V. N. 2005. Iz syvoi davnyu. Narysy z istorii Ukrainy ta Poltavshchyny. VII st. do n.e. – XIV st. n.e. [From ancient times. Essays on the history of Ukraine and Poltava region. 7th century B.C. – 14th century N.is.]. Poltava: ASMI. 384 s. (In Ukrainian)

Жук, В. Н. 2005. Из сивой давнины. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е. Полтава: АСМІ. 384 с.

- Zhuk, V. N. 2006. Kurbat – volodar Velykoi Bulgarii [Kurbat – the ruler of Great Bulgaria]. *Bolharskyi shchorichnyk*. Kyiv: Kyivskiy slavistychnyi universytet, vyp. 6, s. 104-106. (In Ukrainian)
- Жук, В. Н. 2006. Курбат – володар Великої Булгарії. Болгарський щорічник. Київ: Київський слов'янський університет, вип. 6, с. 104–106.
- Zhuk, V. N., Kushnir, M. S., 1970. Na Shyptsii narodzhena: narysy pro druzhni zviazky Poltavshchyny i Bolharii [On Shipka was born: essays on friendly ties between Poltava and Bulgaria]. Kharkiv: Prapor. 110 s. (In Ukrainian)
- Жук, В. Н., Кушнір, М. С., 1970. На Шипці народжена: нариси про дружні зв'язки Полтавщини і Болгарії. Харків: Прапор. 110 с.
- Zhuk, V. N., Kushnir, M. S., 1975. Na Shyptsii narodzhena: narysy pro druzhni zviazky Poltavshchyny i Bolharii [On Shipka was born: essays on friendly ties between Poltava and Bulgaria]. Kharkiv: Prapor. 119 s. (In Ukrainian)
- Жук, В. Н., Кушнір, М. С., 1975. На Шипці народжена: нариси про дружні зв'язки Полтавщини і Болгарії. Харків: Прапор. 119 с.
- Zhuk, V. N., Nurutdinov F. H.-Kh., 2008. Novyi pohliad na istoriiu Poltavshchyny u Ukrainy (Za davnobolharskymu litopysamy) [New look at the history of Poltava region and Ukraine (According to ancient Bulgarian chronicles)]. Poltava: ASMI. 156 s. (In Ukrainian)
- Жук, В. Н., Нурутдінов Ф. Г.-Х., 2008. Новий погляд на історію Полтавщини й України (За давньо-болгарськими літописами). Полтава: АСМІ. 156 с.
- Zhuk, V. N. 1977. Obshchestvennost Ukrainy v rossiysko-bolgarskikh otnosheniyakh 60-70-kh godov XIX v. [The public of Ukraine in the Russian-Bulgarian relations of the 60-70-ies of the 19th century] (Candidate's thesis). Київ. 26 s. (In Russian)
- Жук, В. Н., 1977. Общественность Украины в российско-болгарских отношениях 60–70-х годов XIX в. (Candidate's thesis). Київ. 26 с.
- Shliakh Illicha, 1972, 18 serpnia. (In Ukrainian)
- Zhuk, V. N., 2002. Sobor bolhar Ukrainy na Poltavshchyni [Congress of the Bulgarians of Ukraine in Poltavshchiny]. *Postmetodyka*. Poltava, vyp. 1, s. 57-58. (In Ukrainian)
- Жук, В. Н., 2002. Собор болгар України на Полтавщині. Постметодика. Полтава, вип. 1, с. 57–58.
- Zoria komunizmu, 1974, 24 veresnia. (In Ukrainian)
- Зоря комунізму, 1974, 24 вересня.
- Zoria Poltavshchynu, 1964, 6 zhovtnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1964, 6 жовтня.
- Zoria Poltavshchynu, 1967, 30 kvitnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1967, 30 квітня.
- Zoria Poltavshchynu, 1967, 21 travnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1967, 21 травня.
- Zoria Poltavshchynu, 1970, 2 serpnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1970, 2 серпня.
- Zoria Poltavshchynu, 1974, 7 veresnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1974, 7 вересня.
- Zoria Poltavshchynu, 1974, 6 zhovtnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1974, 6 жовтня.
- Zoria Poltavshchynu, 1974, 6 kvitnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1974, 6 квітня.
- Zoria Poltavshchynu, 1976, 23 kvitnia. (In Ukrainian)
- Зоря Полтавщини, 1976, 23 квітня.
- Istoriia zakhidnykh ta pivdennykh slov'ian z davnikh chasiv do XX st. [History of Western and Southern Slavs from ancient times to the XX century.] Kurs leksi. Kyiv: Lybid. 632 s. (In Ukrainian)
- Історія західних та південних слов'ян з давніх часів до XX ст. Курс лекцій. Київ: Либідь. 632 с.
- Istorychne kraieznavstvo v Ukrainskii RSR [Historical regional studies in the Ukrainian SSR]. Kyiv: Naukova dumka, 1989. 240 s. (In Ukrainian)
- Історичне краєзнавство в Українській РСР. Київ: Наукова думка, 1989. 240 с.
- Komsomolets Poltavshchynu, 1971, 22 chervnia. (In Ukrainian)
- Комсомолець Полтавщини, 1971, 22 червня.
- Kostov, H. 1994. Khan Kubrat – budivnychii «Magna Bulgaria» y pravdania istoriia Ukrainy [Khan Kubrat – the builder of “Magna Bulgaria” and the ancient history of Ukraine]. *Khronika 2000. Ukrainyskyi kulturolohichniy almanakh*. Kyiv: Dovira, vyp. 3–4, s. 13-45. (In Ukrainian)
- Костов, Г., 1994. Хан Кубрат – будівничий «Magna Bulgaria» й правданя історія України. Хроніка 2000. Український культурологічний альманах. Київ: Довіра, вип. 3–4, с. 13–45.
- Lvova, Z., 1994. K voprosu ob istoricheskoy interpretatsii Pereshchepinskogo kompleksa [To the question of the historical interpretation of the Pereshchepina complex]. *Bolgarskiy ezhegodnik*. Kyiv: Kyivskiy slavistychnyi universytet, vyp. 5, s. 37-48. (In Russian)
- Львова, З., 1994. К вопросу об исторической интерпретации Перещепинского комплекса. Болгарский ежегодник. Київ: Київський слов'янський університет, вип. 5, с. 37–48.

Petrenko, I. M., 2017. Istoryk Vira Zhuk (1928–2008): zhyttia, viddane nautsi [Historian Vera Zhuk (1928–2008): life devoted to science]. Kyiv: MILENIUM. 516 s. (In Ukrainian)

Петренко, І. М., 2017. Історик Віра Жук (1928–2008): життя, віддане науці. Київ, МІЛЕНІУМ. 516 с. Приватна справа, 1996, 20 вересня. (In Ukrainian)

Приватна справа, 1996, 20 вересня.

Pustovit, T. P. 1998. Do yuvileiu arkhivista [To the archivist's jubilee]. *Arkhivnyi zbirnyk do 80-richchia Derzhavnoho arkhivu Poltavskoi oblasti*. Poltava: ASMI, s. 315-333. (In Ukrainian)

Пустовіт, Т. П., 1998. До ювілею архівіста. Архівний збірник до 80-річчя Державного архіву Полтавської області. Полтава: АСМІ, с. 315–333.

Samoilenko, N. I., 2010. Zhuk V. N. yak istoryk-bolharyst [Zhuk V.N. as a Bulgarian historian]. *Materialy XI Mizhnarodnoi naukovoї konferentsii «Bolhary Pivnichnoho Prychornomor'ia»*, 15-16 zhovtnia 2010 roku, Melitopol. Melitopol–Velyko Turnovo, s. 158-168. (In Ukrainian)

Самойленко, Н. І., 2010. Жук В. Н. як історик-болгарист. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції «Болгари Північного Причорномор'я», 15-16 жовтня 2010 року, Мелітополь. Мелітополь–Велико Тирново, с. 158–168.

Samoylenko, N. I. 2012. Prabolgary v issledovanii poltavskogo krajeveda [Prabolgary in the study of Poltava ethnographer]. *Duslyk*. s. 36-39. (In Russian)

Самойленко, Н. И., 2012. Праболгары в исследовании полтавского краеведа. Дуслык, с. 36–39.

Samoilenko, N. I., 2011. Storinky istorii prabolhar u tvorchomu dorobku V. N. Zhuk [Pages of the history of the pro-Bolgars in the creative work V. N. Zhuk]. *Hurzhiivski istorichni chytannia*. Cherkasy: Cherkaskyi natsionalnyi universytet imeni Bohdana Khmelnytskoho, vyp. 4, s. 19-20. (In Ukrainian)

Самойленко, Н. І., 2011. Сторінки історії праболгар у творчому доробку В. Н. Жук. Гуржіївські історичні читання. Черкаси: Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, вип. 4, с. 19–20.

Stanev, Kh. 1981. Bratskaia družba ny svъrzva. Ocherky za Poltavska oblast [Brotherhood friendship connects us. Landmarks in the Poltava region]. Sofia. 245 s. (In Bulgarian)

Станев, Х., 1981. Братска дружба ни свързва. Очерци за Полтавска област. София. 245 с.

Chyrkova, M., 2002. Zhuk Vira Nykanorivna [Zhuk Vira Nykanorivna]. *Ukrainski arkhivisty: Bibliografichniy dovidnyk*, Kyiv, vyp. 2, s. 84-86. (In Ukrainian)

Чиркова, М., 2002. Жук Віра Никанорівна. Українські архівісти: Бібліографічний довідник, Київ, вип. 2, с. 84–86.

Шлях Ілліча, 1972, 18 серпня.

Дата подання статті у редакцію – 02.02.2019 р.